

ТЕМА 15.

КОНЦЕПЦІЇ ХХ СТ. ТА МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У ХХІ СТ..

15.1. Економіко-кооперативна думка

Серед тих, хто в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. доклав максимуму зусиль задля популяризації кооперативних ідей поміж населення Наддніпрянської України та вироблення організаційних принципів, практичних рекомендацій щодо створення національних кооперативних інституцій, були В.Доманицький, Б.Мартос, М.Левитський, К.Мацієвич, М.Туган-Барановський та багато інших діячів, котрі поклали початок орієнтуванню кооперативних організацій на задоволення національних інтересів українців і вже на етапі зародження українського кооперативного руху намагалися поєднати його завдання з невідкладними політичними та соціально-економічними проблемами українського суспільства.

Особливої уваги заслуговує фундаментальна праця М.Туган-Барановського “Соціальні основи кооперації”, яка здобула визнання в усьому світі та ввела ім’я вченого до складу класиків-теоретиків кооперативного руху. Книга була опублікована англійською, німецькою, польською і французькою мовами, до 1918 року тричі видавалася в Росії. Українське видання, яке до друку підготував сам автор, вийшло в Києві під назвою “Кооперація, її природа і мета”, у 1936 р. його було перевидано у Львові.⁶⁵ Кооперацію вчений розглядав як один з елементів поступу українського народу до незалежності, тому прагнув надати їй характеру національного громадського руху. Основними принципами, які, на думку М.Туган-Барановського, мали би забезпечити успішний розвиток кооперації в Україні, були зацікавленість кооператорів у досягненні високих економічних результатів, поєднання особистих інтересів із суспільними⁶⁶.

⁶⁵ Гелей С. Михайло Туган-Барановський – визначний теоретик кооперативного руху / С. Гелей // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. – Л., 1998. – Т. 1. – С. 5–17.

⁶⁶ Перший Український просвітньо-економічний конгрес уладжений Товариством “Просвіта” в сорокліте заснована у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року / Протоколи і

М.Левитський вважав, що «кооперація є найліпше і найкраще виявлення людського генія в межах соціально-економічного будівництва». Він закликав дрібних селянських власників до добровільної гуртової господарки, яка б недопускала навіть тіні примусу. На таких засадах артільний рух під гаслами М.Левитського з Херсонщини поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Канівщину, Донеччину навіть на російські терени.

Згідно з поглядами М.Левитського, хліборобська артіль будувалася на таких засадах:

– вся наша земля на всіх наділах наших, а також орендована, об'єднується разом в єдине ціле і передається до неподільного та спільного володіння користування всієї артілі;

– усе рухоме та нерухоме майно, різні будівлі т.д. належать нероздільно і перебувають у спільному користуванні всієї артілі;

– кожне суспільство живе окремо і влаштовує своє хатне життя як само хоче;

– урожай весь обов'язково звозиться в один двір; урожай після виплати артільних боргів, податків і т.ін. поділяється поміж усіма учасниками за кількістю робітних душ без різниці статі (причому хлопці 14-17 років і дівчата 13-16 років отримують половину належного дорослим учасникам);

– щоб наше артільне діло йшло добре, всі повинні жити в злагоді, любові та згоді, як брати і як подобає дійсним християнам; ми не повинні лаятися, ані сваритися, ані п'янствувати..."

Як видно з оригінальної і докладної артільної умови, М. Левитський хотів з артілі створити зародок нової господарської іморальної організації. Такі намагання робили суспільні реформатори в країнах Європи і Америки. Найхиткішими артільні засади М.Левитського були в тому, що вони невраховували багатоговікового побутування українських селян, вже сам характер землеробських занять яких породжував приватновласницькі інтереси і мотивації до праці. Власне це й ствердила спеціальна комісія Вільного економічного товариства.

реферати зредагували д-р І. Брик і д-р М. Коцюба. – Л. : Наукове т-во ім. Шевченка, 1910. – С. 364–366.

"Всі завоювання соціального прогресу, - писав він, - по суті, здобуті стільки економічними факторами, скільки силами моральними і перемагав зрештою не той, хто був сильніший економічно, а той, хто був сильніший морально". М.Левитський розглядав економічний розвиток із позицій еволюціонізму, бо "історія жодних різких кроків не знає", відзначав демократично-республіканський дух українського народу, який прагне створити "вільний устрій життя без панаї хлопа". Він звинувачував марксистів у зловживанні теорією, радив не керуватися "німецькими шаблонами", а виявити справжню творчість, поклавши її у "фундамент майбутньої будови".

Керуючись цим, М.Левитський склав низку проектів про організацію землеробських і ремісничих артілей, споживчих, кредитних і кооперативних об'єднань, створення артільних лавок і кас різних типів, тимчасових складів товарів, виставок сільськогосподарських знарядь, товариств сприяння артілям і т.п.

В основу ідеології української кооперації була покладена теза про злиття кооперативного руху в одне ціле з національно-визвольною боротьбою українського народу заради здобуття державної самостійності власними силами. Саме такі мотиви прозвучали у виступах відомих кооперативних діячів з Наддніпрянщини, Галичини, Буковини на Першому просвітньо-економічному конгресі, що проходив 1–2 лютого 1909 р. у Львові. Зокрема, висловлюючи свої погляди на кооперацію та її роль у національному житті українського народу, А.Ільченко (Жук) переконував учасників конгресу, що важливість кооперації полягає в тому, що вона "згуртує українців у націю". За несприятливих політичних обставин український кооперативний рух, вважав він, "мусить мати характер боротьби національної, боротьби за національне самостійне існування"⁶⁷

До визначних економістів-кооператорів належить і Сергій Бородаєвський. Він не обмежувався кооперативно-чиновницькою діяльністю, а займався творчою роботою в галузі

⁶⁷ Перший Український просвітньо-економічний конгрес уладжений Товариством "Просвіта" в сорокліте заснованя у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року / Протоколи і реферати зредагували д-р І. Брик і д-р М. Коцюба. – Л. : Наукове т-во ім. Шевченка, 1910. – С. 364–366.

теорії та історії кооперативного руху, читав лекції на Вищих Комерційних Курсах і в Політехнічному інституті в Петербурзі, 1910 року зайняв посаду віце-директора департаменту Міністерства торгівлі й промисловості. До жовтневого перевороту 1917р.учений написав низку праць з кооперації. Особливо популярною стала його книжка "Збірник про дрібний кредит", в якій розглядалися суть, закони, організація і діловодство ощадно-позичкових і кредитних товариств. Вона витримала шість видань тиражем 30 тисяч примірників.

Опинившись після поразки українських визвольних змагань в еміграції, С.Бородаєвський читав лекції про кооперацію в Міжнародній Академії в Брюсселі та в Сорбонні (1921-1922), в 1923р. був обраний професором Української Господарської Академії в Подєбрадах і Українського Технічно-Господарського інституту, професором Українського Вільного Університету в Празі. С.Бородаєвський належить до перших членів Інституту для Кооперативних Студій, що його заснував видатний теоретик і організатор кооперації француз Ш.Жід.

Одним із найважливіших монографічних досліджень С.Бородаєвського є "Історія кооперації", в якій узагальнено порівняльний матеріал з понад 40 країн світу. Вона належить до піонерних досліджень такого типу не тільки в українській, але й в світовій кооперативній літературі. "Ця праця перш завсе, звичайно, мала на увазі дати студентам Економічно-Кооперативного відділу Української Господарської Академії в Чехословаччині, атакож студентам інших високих шкіл докладний підручник з історії кооперації, але одночасно, пише автор, - вона може бути корисною для всіх, хто цікавиться кооперацією теоретично, чи практично; хто хотів би простудіюватисуть різних кооперативних організацій у різних країнах і поступовий хід їх розвитку"

Це означає, що не можна тлумачити зміст "Історії кооперації" С.Бородаєвського звужено, як збірку історико-кооперативних фактів, бо в ній відображено теоретичні погляди автора на основузагальнення великого міжнародного досвіду розвитку кооперативного руху. "Перш ніж перейти до викладів з історії кооперації, - зазначає С.Бородаєвський, - докладно встановити поняття того економічного явища, яке ми будемо

досліджувати в історичній перспективі, треба докладно сказати, що ми розуміємо під кооперацією, який круг явищ ми залучаємо до цього поняття."

Вказавши на походження поняття кооперації, учений відзначив, що кооперація - це така форма співробітництва, яка "шляхом об'єднання окремих осіб стріміться поліпшити умови існування населення та ступнево усунути негативні явища сучасного економічного ладу". Найсильнішою рисою кооперації, на думку дослідника її історії, є принцип справедливості, що й носить кооперація в суспільно-економічні відносини.

Він співставляв кооперацію із соціалізмом й комунізмом, знаходження спільного й відмінного між ними. "Соціалізм, - відзначав С.Бородаєвський, полишає для індивідуальності дуже обмежене поле діяльності. Кооперація ж дає своїм членам значні межі свободи для індивідуальних розпочинань. Соціалізм не визнає приватної власності на знаряддя продукції. Кооперація визнає приватну власність на такі знаряддя і лише стремить до пом'якшення негативних наслідків, що з цього виникають..."

Ще більшою є різниця між кооперацією і комунізмом. "Комунізм не визнає грошей, виключає прибутки, не допускає найманої праці. Кооперація ж працює в умовах грошового господарства. Вона припускає прибутки (лише не надмірні), вона мириться з найманою працею. І далі: "Комунізм існує своєю силою; кооперація міцна силою переконання. Комунізм - це примусовий союз, кооперація-це вільне об'єднання, що стійко оберігає свою незалежність від органів влади." Соціалізм і комунізм прихильники атеїзму що оголошують релігії жорстоку війну, бо вона гальмує розпалювання в колах пролетаріату непримиренну ненависть до заможних верств та прагнення скинути владу капіталістів.

С.Бородаєвський твердив, що "тільки кооперація з її пошаною людської особи, з її захопленням альтруїзмом, з її прагненням уперто й систематично боротися проти болячок сучасного капіталістичного устрою... здібна змінити цей устрій у найліпший спосіб. Тільки кооперація в стані перетворити

умови людського існування на більш сприяючі, ясніші приємніші для всіх."

В особі С.Бородаєвського українська кооперативна думка має видатного теоретика й організатора, який тільки протягом 1921-1942 рр. опублікував понад 500 фахових статей у 22 країнах світу - "від Розаріо до Сайгону"- у 85 виданнях кооперативної преси: українських, болгарських, чеських, сербських, польських, румунських, німецьких, французьких, швейцарських, китайських та ін. У багатьох з цих видань було вміщено життєписи про видатного українського вченого, а за працю "Народногосподарські проблеми і мир" С.Бородаєвський отримав нагороду на міжнародному науковому конкурсі.

Помітне місце серед інституціоналістів-кооператорів посідає Б.Мартос. Розглядаючи чинники розвитку кооперації, вчений на перше місце поставив працю. "Головним чинником людської культури, - твердив він, - слід визнати працю". Далі йде ініціатива, здатність до об'єднання, добровільність, жертвність. Кооперативний рух - це "боротьба за самостійне економічне становище, за визволення од залежності економічної, заусунення взиску в дорозі..". Б.Мартос писав: "Кооператив є добровільне, на принципі рівності самопомоги засноване об'єднання людей, з метою поліпшити свій добробут шляхом ведення на спільний рахунок підприємства, яке має збільшувати трудовий заробіток учасників, або зменшувати їхні видатки на споживання, відповідно до використання ними цього підприємства, а не по кількості вкладеного капіталу".

Б. Мартос розробив свою класифікацію кооперативів, докладно описав кожен кооперативну форму, спираючись на український і зарубіжний матеріал.

В Україні, на його думку, найпоширенішими видами кооперації були кредитові, споживчі й сільськогосподарські товариства та їхні союзи. Вчений розглянув також статут "кооперативів, правові обов'язки членів, інші статутно-організаційні питання кооперативного руху. З'ясування цих проблем не втратило свого практичного значення досі.

Підсумовуючи свої дослідження, Б. Мартос дає цінні поради, спрямовані на організацію кооперації. Особливу увагу він звертає на кадрове забезпечення з погляду фаховості

моральних засад. Для розвитку кооперації, - писав учений, - потрібні досвідчені керівники та добре підібраний фаховий персонал. "...В першу чергу керівник кооперативної установи, - зазначав Б.Мартос, - повинен бути людиною порядною. Розум, досвід та енергія людини нечесної принесуть кооперації не користь, а тільки шкоду, тому в першу чергу потрібні люди непідкупні, що для них матеріальні блага не грали б у житті першої ролі, і то однаково, чи справа йде про які-небудь дрібні вигоди, чи про якусь велику користь. Кожен працівник, будучи найталановитішим, повинен пам'ятати, що не кооперація існує для нього, а він для кооперації. Такий принцип відповідає сутності кооперації.

Як видно, кооперативна теорія і практика цінувала насамперед фундаментальні моральні засади людини, господарські, національні й культурні традиції. Це були ті ознаки, які відрізняли кооперацію від господарських систем капіталізму і державницького соціалізму. "Теорія кооперації" Б.Мартоса - помітне явище в науці про кооперацію.

Теоретиком і організатором кооперації був Юліян Павликовський. У Відні український слухач зацікавився агрономією і біологією, мав намір виїхати до Голландії для продовження студій і підготовки до академічної кар'єри. Ю.Павликовський найбільше цікавився політичною економією, зокрема в інтерпретації професора К.Гофмайстра, який належав до молодшої історичної школи.

Сила українських кооперативних організацій, на переконання теоретиків кооперації, – у їх масовості, тому керманічі кооперативного руху прагнули залучити в систему кооперації, підпорядковану Ревізійному союзу українських кооперативів (РСУК), якомога більше українських селян. "Кооператива не є замкненою в собі спілкою, – писав Ю.Павликовський. – Вона стоїть отвором для всіх, які бажають при помочи кооперативної організації двигнути своє господарство на вищий економічний і культурний рівень. Чим більший гурт ідейних, господарних одиниць об'єднується в

кооперативній спільці, тим більша її матеріальна і моральна сила”⁶⁸.

За власним зізнанням, він зачитувався працями вчених Німеччини й Австрії, згуртованих у Союз соціальної політики на чолі з Г.Шмоллером (1838-1917). Учені-економісти цієї школи протиставляли свої ідеї абстрактним економічним теоріям ліберального індивідуалізму, марксистського детермінізму і деяким висновкам психолого-математичної школи. Вони шукали позитивних фактів розвитку суспільно-економічних стосунків, еволюційних стремлінь до поступу і нового соціального ладу. Український учений був обізнаний також і з американською інституційною економічною школою, яка вважала, що кожній нації притаманні історично сформовані суспільно-економічні інституції й традиції, з якими потрібно рахуватися, модернізуючи господарську систему. Ю.Павликовському імпонували теорії "Кембріджськоїшколи". Він не раз посилався на А.Маршалла (1842-1924), який високо цінував реальну наукову допомогу суспільному прогресові.

Цікавими є думки ідеологів українського кооперативного руху з приводу взаємовідносин кооперації і держави. Ні в якому разі, вважав Ю.Павликовський, не можна дозволити державі втручатися у внутрішні справи кооперації. “Від держави, – на його думку, – кооперативний рух повинен вимагати доцільних законів, які упорядковували б свобідний розвиток самостійного кооперативного руху: доцільної економічної, скарбової і соціальної політики, яка... охороняла б трудові верстви їх організації; справедливого примінювання законів, а на випадок домагання їх органами влади – охорони перед надужиттям”⁶⁹. “Кооперація не повинна приймати матеріальної допомоги від нікого постороннього, а тільки від власних сил матеріальних і моральних, солідарно працюючих”⁷⁰.

⁶⁸ Гаврилко А. Значення кооперативної свідомості і як її ширити / А. Гаврилко // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 5–6. – С. 12

⁶⁹ Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху / Ю. Павликовський. – Л., 1934. – 16 с.

⁷⁰ Павликовський Ю. Народ і кооперація / Ю. Павликовський // Кооперативна республіка. – 1928. – № 2–4. – С. 3.

З метою популяризації кооперативної ідеї поміж населення організатори кооперації налагодили активну агітаційно-пропагандистську роботу серед нього. Завдання полягало в тому, щоб не тільки донести ідею кооперації до кожного селянина чи робітника, але й спрямувати народну ініціативу в потрібне русло. Керівництво РСУК розробило спеціальні листівки, у яких роз'яснювалися завдання кооперативних організацій. В одній з них, наприклад, читаємо: “Кооператива – це організація бідніших в цілях самопомоги. Кожний кооператив має ціллю взаємну поміч. У споживчих кооперативах змагаємо до самопомоці шляхом закупів просто у джерела, у гуртівників з полишенням торговельних посередників. Ми купуємо товари якнайдешевше і продаємо своїм членам якнайдешевше. Водночас змагаємо до того, щоб продукти й сирівці членів збувати якнайдорожче ...”⁷¹.

На теоретичні засади цих наукових шкіл Ю.Павликовський спирався у своїй практичній діяльності, спрямованій на відбудову й активізацію господарського життя на західноукраїнських землях.

Роль кооперації в господарському житті українського народу висвітлювалася на сторінках кооперативної періодики. Так, у 1921 р. в одному з номерів “Господарсько-кооперативний часопис” опублікував статтю А.Гаврилка під заголовком “Значення кооперативної свідомості і як її ширити”. У ній автор ґрунтовно й у доступній навіть для малограмотного селянина формі доводив, що “кооперація є сама собою метою і водночас засобом до мети. Вона прагне краще і дешевше, ніж приватний підприємець, задовольнити матеріальні потреби своїх членів, сприяє розвитку українського промислу і села, піднімає світогляд нації”, і зазначив напрями, за якими треба вести кооперативну пропаганду: “Усвідомлювати на такі теми, як про зло теперішніх господарських відносин, що їх повинна замінити кооперація; розповідати про матеріальне значення

⁷¹ Коберський К. Вільне спілчанство (кооперація) – шлях до піднесення народу / К. Коберський. – Л. : Самоосвіта, 1935. – 40 с.

кооперативної організації; роз'яснювати мету кооперації, засоби кооперативної праці”⁷².

Для визначення стратегії розбудови української кооперації, форм і методів діяльності кооперативів важливе значення мали праці видатного українського кооператора К.Коберського. У своїх наукових студіях він послідовно проводив думку, що кооперативний рух – не суто господарський, а швидше політико-державницький рух, покликаний створити сприятливі умови для повноцінного життя українства⁷³.

К.Коберський проаналізував твори багатьох представників світової кооперативної думки, намагався ознайомити з їхніми поглядами українських фахівців у сфері кооперації. У 1934 р. за його редакцією у Львові вийшла книга “Ідеологія кооперації. Вибір з кооперативного письменства”, яка знайомила читачів з важливими положеннями з праць найкращих представників світової кооперативної думки – П.Ворбасса, Ш.Жіда, Дж.Раселя та багатьох інших⁷⁴. Морально-етичні ідеї світової кооперативної думки, згідно з якими в основу діяльності кооперативів було покладено принципи добровільності та взаємодопомоги, співпраці й співвідповідальності, українські кооператори прийняли у свою програму.

Як самодіяльна, національно-орієнтована громадсько-господарська організація, яка в умовах чужоземного поневолення згуртовувала всі стани українського населення краю, кооперація перебувала в центрі уваги різних суспільних сил, у тому числі й національних політичних партій та об'єднань. Насамперед варто відзначити, що всі українські політичні партії та об'єднання, що діяли в Західній Україні у 20–30-х роках ХХ ст., прагнули зберегти й розширити свою соціальну базу. Із цією метою у своїх програмах вони декларували завдання щодо покращення соціально-економічного становища українського громадянства й однією з

⁷² Ідеологія кооперації. Вибір з кооперативного письменства / [упоряд. К. Коберський, В. Левицький]. – Л. : Накл. РСУК, 1934. – 105 с.

⁷³ Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху / Ю. Павликовський. – Л., 1934. – 16 с.

⁷⁴ Луцький О. Велика ціль кооперації / О. Луцький // Господарсько-кооперативний часопис. – 1926. – Ч. 41–42. – С. 1–5.

форм господарювання, що в умовах польського панування дозволяла українцям розвивати власну економіку, визнавали кооперацію. Проблеми й перспективи розвитку української кооперації викладалися в програмних документах національних політичних організацій, обговорювалися на партійних форумах, висвітлювалися в пресі.

Таким чином, основою ідеології українського кооперативного руху була орієнтація на перетворення кооперативів в осередки українського національного руху, які повинні були забезпечити економічні підвалини самостійного розвитку нації в умовах бездержавності й у такий спосіб підготувати українство до боротьби за національні ідеали й державну незалежність. Розробка ідеологічних основ кооперативного руху велася одночасно кооперативними установами, політичними партіями, громадськими організаціями, окремими кооперативними діячами, і кожний суб'єкт цієї діяльності відчував на собі вплив інших учасників ідеологічного процесу. Головними ідеологічними засадами українського кооперативного руху в Західній Україні в 1920–1939 рр. були визначені такі: основне завдання кооперації – піднесення матеріального добробуту українського народу та задоволення його національно-культурних потреб; опора на власні сили; виховання ідейних, національно-свідомих громадян, для яких найважливішим завданням є служіння громаді й своєму народові.

15.2. Економічна думка ХХ – на початку ХХІ ст.

Україна не мала своєї державності, її суспільство було поділене між двома багатонаціональними імперіями. Природно, що в такій ситуації осередки економічної науки і в Східній Україні на західноукраїнських землях, хоч і представляли собою нерозривну єдність як складові культури одного народу, водночас продовжували розвиватися у різних соціально-економічних і політичних умовах та сферах наукових впливів, відбиваючи їхні характерні риси й особливості.

Українська економічна думка плідно розвивалася у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. Вже на початку минулого

століття в Україні було представлено всі напрями світової економічної науки, а українські економісти не лише сприйняли досягнення вчених Західної Європи, а й зробили власний суттєвий внесок в економічну теорію⁷⁵.

Вивчення джерельної бази сучасних досліджень з історії української економічної думки у другій половині XIX - на початку XX ст. дає підстави говорити, що їхні автори, спиралися, здебільшого, на опубліковані наукові праці українських економістів указанного періоду, статистичні матеріали та публікації тогочасної періодики, значно рідше - на архівні джерела. Провідні фахівці акцентуючи увагу на завданнях глибокого вивчення економічної теоретичної спадщини України, вказують, що чимало праць тогочасних видатних українських економістів залишаються маловідомими не тільки широкому загалу, а й багатьом теоретикам і практикам галузі⁷⁶. Тому виявлення, типологізація і загальна характеристика українських видань з економічної проблематики другої половини XIX - початку XX ст. є актуальним завданням в в контексті історико-наукознавчих, документознавчих і бібліографознавчих досліджень.

У другій половині XIX - на початку XX ст. Україна долала наслідки кріпосництва і поволі просувалася по шляху розвитку капіталістичних відносин. В центрі уваги прогресивної економічної думки того часу перебували проблеми з'ясування причин відставання країни в економічному та суспільно-політичному розвитку від провідних західних держав, індустріалізації та впровадження здобутків технічного прогресу в усі галузі народного господарства, піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва, обмеження негативного впливу царської бюрократії на суспільно-економічне життя, які уже частково пов'язувалися з ідеями українського національного самовизначення і зміцнення національних елементів у провідних галузях економіки⁷⁷.

⁷⁵ Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: Очерки истории экономической науки и экономического образования. - Х., 1995. - С. 180.

⁷⁶ Там само. - С. 188.

⁷⁷ Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні: Остання третина XIX - перша третина XX ст. - К.: Наук. думка, 1994. - С. 10-11.

Плідні економічні ідеї та наукові розробки того часу втілені у творчій спадщині вчених-економістів як Східної України, що входила до складу Російської імперії, так і західноукраїнських земель, які перебували у складі Австрійської імперії. Наукові сили Східної України зосреджувалися переважно у Харківському, Київському та Одеському (Новоросійському) університетах, численних вищих учбових закладах, наукових товариствах. Багато вчених-економістів виходців з України працювали в наукових та учбових закладах Петербурга, Москви, інших міст Росії. Головними науковими центрами, до яких тяжіла українська інтелігенція на західноукраїнських землях, були Львівський та Чернівецький університети, а також Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.

Розвиток капіталізму і ринкових відносин наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. викликав потребу у фахівцях-економістах нового профілю, з широкою економічною та комерційною підготовкою, які б володіли не лише економічною теорією, а й практичними навичками комерційної діяльності. Здобути таку освіту можна було лише у спеціальних вищих навчальних закладах - Київському і Харківському комерційних інститутах, заснованих на початку ХХ ст. Наукові праці викладачів з економічних, комерційних наук, статистики, економічної географії, демографії, товарознавства публікувалися, зокрема, на сторінках "Известий Киевского коммерческого института". Кожна публікація часопису, як правило, починалася з окремої пагінації і пізніше могла бути випущена окремим виданням. Так, наприклад, були видані праці засновника, директора і професора Київського комерційного інституту М. В. Довнар-Запольського⁷⁸. При цьому інституті працював під керівництвом проф. К. Воблого економічний семінар матеріали якого також видавалися окремими випусками⁷⁹.

⁷⁸ Довнар-Запольский М. В. Русский вывоз и мировой рынок // Изв. Киев. коммерч. ин-та. - 1914. - Кн.22. - С. 1-46, 1-26 (табл.); Його ж. Русский вывоз и мировой рынок: В табл. и диагр. - К.: Тип. И.И.Чоколова, 1914. - V, 45, [1] с.; 7 л. табл., диагр.

⁷⁹ Остапенко С. С. Внешние рынки России. 1. Персидский рынок и его значение для России. - К.: Тип. И. И. Чоколова, 1913. - 4, 175 С.: табл., диагр. - (Тр. экон. семинария проф. К. Г. Воблого при Киев. коммерч. ин-те).

У XIX ст. в Україні засновано чимало наукових товариств, які ставили за мету дослідження України - її археології, історії, культури, побуту та інших сфер суспільного життя, в тому числі соціально-економічної. Значний внесок у розвиток економічних досліджень зробив Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, заснований у Києві в 1873 р. У статтях, з економіки що вміщувалися в його "Записках"⁸⁰, розглядалися питання торгівлі, історії промисловості, аграрних відносин, зокрема, пореформеного розвитку селянського господарства, тобто ті ж, що порушувались також у монографічних дослідженнях вчених-економістів, і на сторінках фахових економічних журналів⁸¹.

Мали велике значення історико-економічні дослідження, глибокі наукові розробки проблем сільськогосподарської та промислової статистики, демографії, економіки аграрного виробництва, теорії і практики сільськогосподарської кооперації, економіки промисловості, фінансів і кредиту тощо. Ці галузі економічного знання відзначені в Україні працями таких відомих науковців, як М. Бунге, Т. Рильський, К. Воблій, Р. Орженцький, В. Косинський, О. Анциферов, Л. Федорович, Є. Слуцький, О. Русов, М. Рклицький, В. Падалка, О. Шлікевич, В. Варзар, А. Бориневич, В. Левитський, П. Фомін та багато інших.

Наукове товариство ім. Шевченка (1873-1939) - перший національний науковий заклад, що заклав основи для розвитку всіх галузей української науки. Окрім здійснення наукових студій товариство пропагувало рідну мову, історію, науку і культуру за допомогою своїх численних монографічних, серійних та періодичних видань. У 1906 р. Утворено Статистичну комісію НТШ (голова - М. Грушевський), яка мала на меті проводити статистичні дослідження населення та фактів суспільного життя України, не охоплених офіційною

⁸⁰ Волков Ф. К. О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности // Зап. Юго-Зап. Отд. Рус. геогр. о-ва. - 1873. - Т. I. - С. 265-289; Чубинский П. П. Село Сокиринцы и сокиринское ссудо-сберегательное товарищество // Там само. - С. 235-264; Яснопольский Н. П. Изменения направления хлебной торговли Юго-западных и малороссийских губерний под влиянием рельсовых путей из этих местностей к Северо-западным рынкам // Там само. - С. 194-221.

⁸¹ Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. - К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. - С. 110.

статистикою. Друкованим органом комісії були "Студії з поля суспільних наук і статистики" (1909-1912). Всього вийшло 3 томи цього видання, в яких опубліковано теоретичні і практичні розвідки з історії статистики і власне статистики. В них розглянуто низку проблем господарського, суспільного і культурного життя українського народу⁸².

Ще одне видання цього товариства - "Часопись правнича і економічна" (1900-1906, 1912). На думку його редактора, журнал мав розвивати право та політичну економію на новітній основі⁸³ 19. Деякі праці з історико-економічної проблематики були опубліковані в "Записках НТШ", вийшли в серії "Українсько-руський архів" тощо⁸⁴.

Значну групу виданих в Україні матеріалів з економіки складають матеріали земської статистики. Її виникнення зумовили практичні потреби діяльності земств, що вимагали точних відомостей про різнопланове господарське життя громади. Найбільшого розвитку такі дослідження набули в Чернігівському земстві, де в 1875 р. було утворено постійний статистичний відділ. У його роботі брали участь відомі українські статистики - П. Червінський, О. Русов, В. Варзар, О. Шлікевич та інші, праці яких увійшли до скарбниці історії і теорії української статистики⁸⁵.

Значний вплив на формування програм і методики земських статистичних досліджень мав політекономічний напрям статистики, представлений в Україні Д. П. Журавським та

⁸² Гехтер М. Земська статистика про заробітну платню в сільському господарстві Лівобережної України // Студії з поля суспільних наук і статистики. - Т. 1. - Л., 199. - С. 161-195; Він же. Із статистики України // Там само. - Т. 2. - Л., 1910. - С. 182- 193; Дністрянський С. Національна статистика // Там само. - С. 27-67; Залізняк М. Індустрія на південній Україні // Там само. - С. 194-211; Панейко В. З історії і теорії статистики // Там само. - Т. 1. - Л., 1909. - С. 1-16 та ін.

⁸³ Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова, 1848-1939 рр.: Іст.-бібліогр. дослідження: У 3 т. Т. 1. 1848-1900 рр. - Л.: Світ, 2001. - С. 133.

⁸⁴ Барвінський В. Матеріали до історії суспільного та економічного побуту Лівобережної України в XVIII ст. // Зап. НТШ. - Т. 90. - Л., 1909. - С. 25-32; Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова // Там само. - Т. 65. - Л., 1905. - С. 1-46; Франко І. Я. Громадські шпихліри в Галичині: (Причинки до історії економічних і соціальних відносин Галичини в XVIII - XIX в. Вип. 1. - Л., 1907. -168 с. - (Українсько-руський архів; Т. 2) та ін.

⁸⁵ Русов А. Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южно-русском селе. - К., 1880.

М.І. Зібером, тому земські статистики досліджували не лише процес виробництва, а й процес реалізації і споживання⁸⁶. Ними закладено основи вітчизняної бюджетної, промислової і математичної статистики, надано економічній науці такі цінні статистичні джерела як соціально-економічні описи губерній⁸⁷.

Завдяки проведенню земським статистичним дослідженням нині з'явилася величезна кількість масових даних про соціально-економічний розвиток України в період капіталізму, вміщених у численних земських публікаціях. Так, наприклад, результати статистичної діяльності земств трьох губерній Півдня України відображено у 650 виданнях - від ґрунтовних томів до невеликих брошур. Серед них - найбільше видань поточної статистики, є також видання з основної статистики, облікового характеру, монографічні дослідження окремих статистиків⁸⁸.

Часто у передмовях до них можна відзнайти описи методики проведення статистичних досліджень, програми, за якими вони здійснювалися, оцінку статистиками своєї діяльності, критичну оцінку вірогідності зібраних даних. Відомий український економіст М. Гехтер, вказував, що "для української науки земська статистика є першорядним джерелом, з якого повними руками можна черпати дуже коштовний матеріал"⁸⁹.

У 20-их роках в Україні, де розвиток економічної науки відображав цивілізаційні особливості національної економіки ленінська програма побудови державного соціалізму не знаходила підтримку. Критикуючи програму більшовиків, М. Туган-Барановський, В. Косинський, К. Воблий та інші виступали проти націоналізації, що на їх погляд призведе до більшої анархії, ніж капіталізм, оскільки неможливо створити такий апарат, який зможе замінити саморегулюючу силу ринку.

⁸⁶ Мекшун Л. М. Особливості земської статистики в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст. (іст.-екоп. аспект): Автореф. дис. канд. екоп. наук. - К., 2004. - С. 15.

⁸⁷ Описание Черниговской губернии: В 2 т. / Сост. А. Русов. - Чернигов, 1898-1899: Т.1. - 1898. - 668 с.; Т. 2. - 1899. - 704 с.; Сводный сб. по статистич. Описанию Полтавской губернии в 1882-1889 гг. - Полтава, 1901. - Вып. 1. - 278 с.

⁸⁸ Петров О. О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX - на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст.наук. - Дніпропетровськ, 2003. - С. 13.

⁸⁹ Літературно-науковий вісник. - 1910. - Т. 52. - С. 431.

У 1918 р. була створена Українська Академія Наук, в якій М. Туган-Барановський очолив соціально-економічний відділ. За його ініціативою в 1918 р. був створений Інститут економічної кон'юнктури (він став його директором), який мав на меті проведення економічних досліджень закономірностей суспільного розвитку та вироблення рекомендацій для його соціально-економічного стимулювання. Після його смерті в 1919 р. інститут очолив М. Птуха, згодом - К. Воблій, Р. Орженцький. Розробки цього інституту базувались на дослідженнях світової економічної теорії, і були спочатку орієнтовані на обґрунтування хибності економічної програми більшовизму, на розробку плану самостійного розвитку України (формування української кооперації, власної валюти, на створення наукової концепції планування, створення нової системи фінансів, єдиної системи української сільськогосподарської кооперації).

В 1920 р. було засновано Товариство економістів, до якого входили такі видатні вчені як Є. Слуцький, К. Воблій, Р. Орженцький, М. Птуха, Ф. Задорожний та інші, що займались теоретично-економічним та прикладним аналізом народного господарства.

В теоретичних концепціях того часу відстоюється думка про регулюючу роль ринку та ринкових цін, про неможливість зведення їх в економічних відносинах до системи натурального та трудового (вартісного) обліку. Вказувалось на те, що не зважаючи на декларування цієї системи, держава повинна орієнтуватись на ринок та ринкові показники. Українська економічна думка досягла значних наукових висот і за рівнем та напрямками досліджень знаходилась в авангарді світової економічної думки. Праці Є. Слуцького, К. Воблого, Р. Орженцького, М. Птухи, Л. Яснопольського, О. Чаянова, О. Фелінцева та інших отримали світове визнання. Проте орієнтація владних структур на тоталітаризм поклала край розвитку економічної думки в Україні, перетворила її на складову радянської економічної теорії.

Були закриті щойно створені інститути та кафедри, припинені економічні дослідження, багато вчених було вислано з країни. З 30-х років змістом наукових досліджень стає

доведення переваг економічної політики, що будується за “класовим принципом”, а самі дослідження проникаються ідеями планування, директивності, централізму. Науковців, що підносили ці ідеї, відносили до складу “офіційних” і лише вони могли розраховувати на визнання, оскільки їхні ідеї не розходились з ідеологічними постулатами Компартії. До них можна віднести таких, як В. Чубар, О. Шліхтер, В. Введенський, Т. Жигалко та ін. Роботи цих економістів майже нічим не відрізнялись за спрямуванням, але все ж містили наукові положення щодо визначення принципів соціалістичного планування (серед яких балансовий метод), планового ціноутворення, планування товарообігу (особливо в частині побудови економіко-математичних моделей), кредитного планування та ін.

Особливе місце займала тоді критика “волобуїщини”, як прояву націоналістичних настроїв у економічній думці. М. Волобуєв 1928 р. виступив на сторінках преси з ідеєю про переваги самостійного економічного розвитку України, зазначаючи, що імперська політика Росії сприяла спотворенню природнього розвитку продуктивних сил України, пристосуванню її економіки до власних потреб. Він вказував на те, що Україна володіє достатнім потенціалом, аби інтегрувати до світової господарської системи самостійно, безпосередньо, а не через російську економіку, за що був оголошений ворогом соціалізму радянської держави. Згодом були оголошені ворожими, буржуазними ідеї М. Туган-Барановського, Є. Слуцького та інших.

З цього часу економічна думка України розвивається відповідно до соціального замовлення, знаходиться в ізоляції від світової економічної думки. Її відродження починається разом із відродженням інших економічних наук в 60-х роках “політичної відлиги”. Саме в цей час виходять з друку праці українських вчених І. Лукінова, Ю. Пахомової, В. Корнієнка, І. Ястремського та інших. В роботах цього періоду розробляються теоретичні засади впровадження господарського розрахунку, про місце та роль товарно-грошових відносин в економічному розвитку. В українській економічній літературі, як і в радянській взагалі, починають обговорюватись проблеми,

що чекали свого вирішення ще у 30-ті роки. Однак період піднесення змінюється періодом застою - коли проблеми політекономії соціалізму починають розглядатись в контексті “розвинутого соціалізму”. Але і в цей період з’являється низка фундаментальних праць, в яких характеризуються проблеми розвитку економічного механізму, теоретично розробляються підходить до використання ринкових форм в умовах соціалізму. Саме в цей час з’являються праці з історії економічної думки”, де аналіз її розвитку ведеться не лише з позицій критики, а й позитивного внеску. Накінець 80-х - початок 90-х років в Україні починають формуватися засади сучасної концепції суспільного розвитку, з’являється ряд статей та публікацій в українській науковій пресі.

Повернення української економічної теорії в лоно світової економічної думки тільки розпочинається, її ставлення до процесів, що відбуваються, ще не визначене. Але вже тепер в економічній літературі панує плюралізм поглядів, який сприяє розвитку науки. З огляду на це, в Україні існують передумови розвитку економічної теорії. Але такий процес має відбуватись на тлі переосмислення економічної спадщини та розвитку прогресивних економічних концепцій сучасності. Значну роль в цьому процесі повинна зіграти молода економічна еліта, вільна від стандартів тоталітарного мислення.

Основні наукові проблеми, над вирішенням яких працюють українські учені-економісти: 1) кінцева мета докорінних перетворень в економічному суспільному політичному житті країни; 2) ефективні напрямки і проблеми трансформації вітчизняної економіки в ринкову; 3) структурна перебудова народного господарства і джерел інвестиційного процесу; 4) шляхи забезпечення фінансово-кредитної стабілізації; 5) досягнення продовольчої безпеки і забезпечення розвитку сільського господарства України.

Геєц В., Кваснюк Б. *Основні ідеї*: 1) перебудова економіки можлива тільки на основі посилення інвестиційного процесу; 2) практика фінансування інвестиційних та інноваційних проектів за рахунок зовнішніх позик є вимушеною, але не виправданою. Необхідно посилювати національні інвестиційні джерела; 3) у грошовому регулюванні необхідно поступово

переходити від стримування грошової маси до її помірного розширення.

Покритан А. *Основні ідеї*: 1) на кінець 90-х років завершується формування тільки передумов для розвинутих ринкових відносин, саме ж становлення розвинутого ринкового господарства почнеться вже за межами 2000 року; 2) особливість перехідного періоду в Україні – значна руйнація продуктивних сил, на базі якої виникли існують економічні відносини, притаманні ранньому капіталізмі навіть докапіталістичним формам життя. Ці відносини суттєво гальмують становлення розвинутих ринкових відносин; 3) процес приватизації, який здійснюється в Україні, є лише формою первісного нагромадження капіталу; 4) головним напрямком становлення ринкової економіки є інтенсифікація інвестиційного процесу, на базі формування капіталу як реального явища.

Лукинов І., Чухно А. *Основні ідеї*: 1) перехід до ринкової економіки треба здійснювати без різких заходів на основі поступової трансформації сучасних економічних відносин в ринкові; 2) відродження економіки України треба базувати на розвитку власного внутрішнього ринку за рахунок підвищення платоспроможності товаровиробників і споживачів; 3) основою структурної перебудови народного господарства може стати тільки посилення інвестиційного процесу; 4) інвестиції в економіку мають бути мобілізовані за рахунок внутрішніх джерел /амортизація, накопичення прибутку підприємств, кошти держави, кредитні ресурси комерційних банків і т.ін./; 5) занадто жорстка монетарна політика /шляхом штучного обмеження грошей в обігу/ блокує інвестиційний процес і перешкоджає структурній перебудові народного господарства.

Пахомов Ю. *Основні ідеї*: 1) при відсутності соціального замовлення перетворююча функція економічної теорії підміняється апологетичною; 2) досліджував розвиток теорії товарно-грошових відносин при соціалізмі; 3) обґрунтував висновок про необхідність створення в країні економічних і правових умов для зміни існуючих виробничих відносин; 4) підкреслював зв'язок між наростанням процесів одержавлення

економіки й розвитком відчуження працівника від реального розпорядження загальнонародною власністю.

Рибалкін В. *Основні ідеї*: 1) використовував плюралістичні методи при вивченні предмету економічної теорії; 2) вважав, що відносини власності /у т.ч. й соціалістичної/ опосередковуються товарно-грошовими відносинами; 3) товарно-грошові відносини пов'язував з економічними методами управління національною економікою.

Черняк В. *Основні ідеї*: 1) виділив групи причин існування догматизму в політекономії соціалізму; 2) узагальнив можливості аналізу системи економічних відносин на основі рівнів власності, фаз відтворення, суб'єктів власності; 3) доводив, що економічна теорія має не лише досліджувати суть економічних законів, а й виробляти форми та методи їх використання; 4) відносини власності мають складну ієрархічну структуру, містять елементи й зв'язки різних рангів, постійно оновлюються, виступають процесом; 5) соціально-економічні труднощі пов'язував з відсутністю персоніфікації та індивідуалізації відносин власності; 6) вважав, що у межах державної власності можлива сукупність різних форм господарювання – сімейної, кооперативної, орендної та акціонерної.

15.3. Сучасна фізична економія, синергетика, праксеологія

Суспільна економічна думка протягом всієї історії цивілізації намагається осмислити сутність взаємодії суспільства і природи, оцінити цю взаємодію в конкретних показниках, що дозволяє цивілізації виявляти закономірності, що виникають у ході цієї взаємодії, і використовувати них для свого розвитку. На жаль, показників взаємодії з природою, що задовольняють як природу, так і людину, а тому дозволяють їм гармонійно співіснувати, ще не придумано.

Свій бурхливий розвиток економічна теорія починає з XVII століття, коли стали з'являтися стійкі капіталістичні відносини, збільшилася чисельність населення, зросли обсяги виробництва, активізувалася зовнішньоекономічна діяльність,

суспільство стало використовувати значні обсяги природних ресурсів для задоволення своїх зростаючих потреб як для створення нових виробництв, так і для випуску нових товарів, що з'явилися завдяки науковим відкриттям, - усе це зажадало розвитку економічної науки.

Однією з перших економічних теорій, що з'явилася в XV столітті, була теорія меркантилізму, представниками якої є Т.Мін (Англія), А.Серр (Італія), А.Монкретьєн (Франція) та ін. Розвиваючи вчення меркантилістів, Вільям Петті вперше назвав джерелом багатства працю і землю.

Економічне вчення збагатилося теорією фізіократів, а лікар Ф.Кене став одним з його основних представників. Він розробив "Економічні таблиці", де вивів основні балансові співвідношення між натуральними і вартісними елементами суспільного продукту. Ф.Кене затверджував, що джерело багатства ховається в кількості продукту, отриманого в землеробстві, що перевищує витрати продукту, витраченого для одержання результату.

Розвиваючи економічну теорію, А.Сміт заклав основи трудової теорії вартості. Він вважав, що товари обмінюються відповідно до кількості праці, витраченої на їхнє виробництво в рамках однієї країни, а при торгівлі з іншими країнами така еквівалентність порушується і країна з меншими витратами одержує вигоду, рівноцінну обсягові товару, проданого за кордон. Двадцяте століття зажадало від суспільства нових економічних концепцій, що оформилися в ряд напрямків: неокласичне, кейнсіанське, інституціонально-соціологічне, проте жодне з них не змогло остаточно подолати кризу у відносинах людини з природою.

Чи принесе прогрес цивілізації глобалізація або створить нові соціальні протиріччя-це залежить від того, наскільки суспільство усвідомлює свою роль і місію в природі в новому часовому періоді розвитку цивілізації. У середині XX століття американський учений-економіст, людина енциклопедичних знань, мільярдер, шестиразовий претендент на посаду президента США, Ліндон Ларуш опублікував свої ідеї, засновані на вивченні праць класиків економічної науки, сучасних економістів і робіт фізиків, що займаються питаннями

перетворення енергії. Зокрема, вивчаючи роботи Римана про ударні хвилі і їхнє поширення, він робить висновок, що концентрація енергії в обмеженому просторі веде до ущільнення енергетичного потоку, а цю властивість людина використовує в організації процесів своєї взаємодії з природою.

Вітчизняна школа фізичної економії. Перші систематизовані погляди, що вказують на енергетичний характер суспільного багатства, якщо не вважати фізіократів, описані в минулому столітті українським мислителем Сергієм Подолинським. Він виклав основні положення теорії розвитку суспільства, що базується на використанні людиною природної енергії, а сама людина розглядалася С. Подолинським як теплова машина. При цьому праця є використанням накопиченої в організмі механічної і духовної енергії, що дозволяють у результаті процесу праці збільшити загальну кількість енергії на земній поверхні. Під нагромадженням загальної кількості енергії на земній поверхні С. Подолинський розумів створення матеріальних цінностей, що використовують у своїй подальшій діяльності люди. У своїх розрахунках він доводив, що праця людини забезпечує нагромадження енергії в кількості, що не менш, ніж у 10 разів, перевищує енергію, витрачену мускулами людини. Це співвідношення він називав економічним коефіцієнтом. Існування людства, по його визначенню, має умову, відповідно до якої праця людської машини може перетворюватися в таку кількість накопиченої енергії, що задовольняє потреби суспільства, що перевищує силу людства в кількості разів, рівна співвідношенню чисельника із знаменника в економічному коефіцієнті.

Великий учений В.І.Вернадський, основоположник вчення про ноосферу, використовував ідеї С.Подолинського у своїх дослідженнях і називає людину геохімічною силою, що чинить вплив на природу в усе зростаючих масштабах. Розглядаючи розвиток цивілізації в часовому періоді рівному декаміріаді (100 тис. років), він, природно, бачить вплив людства на середовище помешкання в масштабах, колосальних за своїм обсягом.

У 1972р. Український дослідник соціально-економічних процесів Микола Данилович Руденко в радянському самвидаві

випускає книгу "Енергія прогресу", за яку йому довелося розплатитися 12 роками волі, як провідникові наукової істини. Крок за кроком, аналізуючи теорію Маркса, він доводить, що праця є провідником, а не джерелом доданої вартості. Природа, завдяки сонцю, накопичує щорічно на нашій планеті 450 млн.тонн живої речовини-або 128 тонн на кожну людину (виходячи з чисельності населення 4млрд.чіл.) (у той період). Людство використовує три види енергії: органічних видів палива, енергію гумусного шару, нову енергію сонця. Органічне паливо виснажується і якщо не перейти на термоядерну енергію, то відбудеться згортання усіх виробничих процесів. Про нове розуміння фізики простору М.Руденко пише в другій своїй книзі "Гносис і сучасність", про це пише Н.Кузнецов у своїй роботі "Основи теорії єдиного поля і єдиний механізм моделювання спектра реальних мас і явищ природи".

Якщо не відновлювати гумусний шар, створений сонцем і процесами фотосинтезу, то людство залишиться без їжі, пише М.Руденко, без гумусного шару не буде можливості використовувати нову енергію сонця. Сьогодні відомі гідропонні технології вирощування сільськогосподарської продукції без землі, що відсуває небезпека втрати гумусу на другий план, але неможна не погодитися з М.Руденко в тім, що завдяки гумусові створюється не тільки 450 млн.тонн біомаси, але і 350 млн.тонн кисню і поглинається близько 600 млн. тонн вуглеводню.

М.Руденко відзначає, що згідно Ф.Енгельсу весь приплив відштовхування ми одержуємо від сонця, тоді нашу власну працю слід розглядати як відштовхування. Енергія живої праці виступає в личині вартості тільки тому, що немає вимірювальних приладів, що оцінюють виробництво і споживання біологічної енергії в суспільному виробництві-крім грошей. М.Руденко робить висновок, що праця є процес витрати біологічної енергії, а тому додана енергія виникає в суспільстві тільки від енергії, що надходить від сонця, що дозволяє рости рослинам, уживаним у їжу.

Вартісне відображення процесів у суспільстві зв'язано з політикою, а її реалізація визначеними суспільними групами спирається на теорію власності. Поки суспільство не

перебудується у своїй якості на одухотворених колективістів, а не корисливих сріблολюбів досягти своєї гармонічної єдності з природою йому не вдасться. Капітал - це діяльність сонця на нашій планеті, її збагачення космічною енергією, вважає М.Руденко.

Природничо-наукові основи фізичної економії. Економічні процеси необхідно розглядати як ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків, обумовлених взаємодіями одних якісних структур простору з іншими, що породжують їхню трансформацію в якісно нові структури простору. Взаємодії ці відбуваються завдяки людині, що є об'єктом, що володіє енергетичними імпульсами, генерованими усередині її в результаті поглинання нею їжі для підтримки своєї життєдіяльності як біологічної істоти, а також завдяки енергоімпульсам, що з'являються в результаті організації людиною виробництв, що виробляють енергію, яка забезпечує взаємодію речовин у виробничих процесах.

У зв'язку із цілеспрямованим впливом людини на навколишнє середовище, що полягає у відділенні частини речовини від нього, її переміщення в просторі й приєднанні частини до іншої частини для одержання нового цілого, людина забезпечує рух елементів середовища в просторі їхнє перетворення шляхом впливу енергоімпульсами на їхню структуру. Вивчаючи навколишнє середовище, людина постійно відкриває його нові якості, що дозволяє їй збільшувати потужність потоку енергоімпульсів і щільність їхньої концентрації на одиницю площі. Все це дозволяє людині впливати на навколишнє середовище в зростаючих масштабах. Речовина навколишнього середовища є "нейтральною" енергомасою, що у певних умовах проявляє в більшій мірі свої енергетичні або речовинні якості, при цьому енергомаса переходить або в енергетичну якість (ентропує), або в речовинну якість (негентропує).

Поділ речовини на дві протилежні його *складові*, що перебувають у єдності, є принциповим. Перша зі складових представлена *енергомасою речовин*, що мають великий коефіцієнт миттєвої ентропії, обумовленої нестійким атомарним станом за певних умов, - це енергоносії: деревина, вугілля, газ,

вода, вітер, уран і т.п. Друга складова представлена *енергомасою речовин*, що мають стійкі атомарні зв'язки, що дозволяють їм при будь-яких, досить потужних впливах зберігатисвої негентропійні (як говорить Л. Ларуш) властивості не ентропувати у простір навколишнього середовища досить довгий період. Людина організовує взаємодію перших - ентропів (ентропиків), і других, які названі негентропами (негентропіками), при цьому одержує комплексну їхню властивість, що виражається перехідним станом (енергомасою), якість якого дозволяє йому перетворювати речовинні компоненти, що беруть участь у виробництві, у якісно нові негентропи.

Пізнаючи навколишнє середовище, людина створює нові конструкції своїх організаційних форм, які забезпечують їй більше "ефективну" взаємодію із середовищем, тобто забезпечують більше прискорене його руйнування. Ці форми характеризуються різними видами, що функціонують і розвиваються сьогодні на планеті. Якщо перший вид представлений формою людини, то сьомий вид представлений глобальною економікою, що організовується в мегамодель. Восьма форма, квазімодель, починає проявлятися в організованому людиною взаємодії елементів у космічному просторі й тільки формується. Поява кожної з форм впливає на швидкість перетворення середовища, що оточує людину, що є ресурсною базою цих форм.

Ресурсна база соціально-економічних моделей представлена *чотирма їхніми видами*. Це природні *матеріально-енергетичні ресурси*, що становлять як речовинну основу моделей, сконструйованих людиною, так і які забезпечують моделі енергоімпульсами, необхідними для організації руху елементів, що становлять їхньої конструкції. Другим ресурсом *соціально-економічних моделей* є технологічний ресурс, представлений знаряддями праці, що забезпечують процес перетворення форм навколишнього середовища й зміну його якостей як шляхом відділення від її структурних утворень, так і переміщенням і перетворенням їх у нові форми і якості.

Третім ресурсом є відбита у свідомості людини її *інформаційна база* про властивості навколишнього середовища,

обсяг його знань, що формують віртуальний мир людини, її уявлення про навколишнє середовище, склад його елементів, характер їхніх причинно-наслідкових зв'язків, структурованості якостей навколишнього середовища, їхньої завершеності, періодичності поширення в просторі й існування в часі. Накладання частот повторення їхньої періодичності на загальну довжину розмірів їхніх якостей у просторі й узгодження з масштабами споживання їх як ресурсів, що перебувають у розпорядженні людини, дозволяє їй формувати систему формування цілей, що включає в себе *фактор часового існування процесів*, що забезпечують стійкість функціонування моделі в певній якості, що можна назвати четвертим ресурсом, ресурсом потреб, рушійною силою взаємодії людини із середовищем.

У взаємодії із середовищем людина створює сфери захисту, що обгороджують її від впливу цього середовища, що представляють собою конструкції рукотворних негентропів. Обсяг цих негентропів постійно примножується, їхній приріст є результатом процесу праці людини, який прийнято в економічній теорії називати прибавочним продуктом, а оцінка його здійснюється за допомогою вартості, кількості праці, що перебуває в продуктах праці, і знаходить своє вираження в грошовій формі. Але чим є праця без використання знань фізики, пояснити неможливо, чого саме економічна наука робити не хоче, відокремившись від точних наук, пішовши в суб'єктивні абстракції. А раз не можна пояснити працю з позицій фізичних законів, та не можна й виміряти її кількість за допомогою фізичних вимірників.

Це приводить соціально-економічні моделі в такі їхні стани, які виявляються надзвичайно небезпечними для їхнього стабільного функціонування й породжує економічні кризи. Процес виникнення будь-якого виробу у виробництві або речовинній формі в природі не є взаємодія вартостей (кількостей праці), а є взаємодія якостей простору, укладених у певних його об'ємах, взаємодія яких здійснюється в певних пропорціях як ентропійних і негентропійних якостей простору. Сьогодні досягнення науки дозволяють виміряти ці якості, а

тому з'являється об'єктивна можливість виміряти знову створений продукт в енергетичних одиницях.

При аналізі результатів діяльності суспільства з позицій енергоімпульсного підходу виявляється, що в соціально-економічних моделях у результаті їхньої взаємодії із природою з'являється додатковий продукт-негентроп, ентропію якого людина починає контролювати, чи то це основні виробничі фонди, чи це об'єкти інфраструктури й соціально-побутового призначення або запаси продуктів-ентропів (енергоресурсів), які перебувають у негентропному стані.

Сьогодні впевнено торує собі шлях у науці новий напрям – синергетика (від грецьк. *synergetikos* – спільний; що діє узгоджено), що вивчає процеси утворення масової (колективної) взаємодії в нерівноважних умовах і супроводжується інтенсивним обміном енергією та матерією підсистем із системою і системи з довкіллям, характеризується довільністю (відсутністю жорсткої детермінації ззовні) у поведінці своїх об'єктів (підсистем) та має наслідком упорядкування, самоорганізацію, зменшення ентропії і еволюцію систем.

Дедалі більша затребуваність синергетичних знань вимагає усвідомлення генези синергетики як науки – її витоків, природи, причин, особливостей розвитку, а також механізмів синергетичної дії, аспектів прояву синергетичних явищ і процесів та їх сучасних моделей.

Інтерес до синергетики як науки у економістів пов'язаний із визнанням цивілізаційного характеру соціально-економічного розвитку через вплив на нього численних і повною мірою не вивчених позаекономічних факторів (інституцій). Актуалізація питань синергетики останнім часом зумовлена подіями світової кризи та пошуком шляхів її подолання на нових конструктивних засадах.

Спеціалізація розвитку наук, диференціація напрямів досліджень із часом спричинили проблему їх самозаглиблення і відриву від інших галузей знань, породивши прірву між ними. Сьогодні її намагається заповнити синергетика. Адже саме в єдності, сумісності, тандемі наукового знання – його сила. І ця сила системної узгодженості наук називається синергетикою. А міць будь-якої системи, в тому числі й наукової, створюють

системні функціональні зв'язки її структурних елементів. Відтак можна стверджувати, що синергетика є власне інфраструктурою в системі наукового знання.

Синергетика – наука про суцільність і системність, бо саме численні й до кінця не вивчені чинники системи та комбінації їх взаємовпливу породжують потужний синергетичний ефект – ефект міждисциплінарної взаємодії.

Перевірка часом показує обмеженість, фрагментарність, формалізм абстракцій суто економічного знання, заперечує лінійність економічного розвитку, його детермінованість винятково економічними факторами. Натомість історія засвідчує багатоплановість економічного розвитку та альтернативність його сценаріїв залежно від характеру впливу на нього варіюваних параметрів розвитку інших суспільних сфер і державних інституцій.

Дія синергетики є актуалізацією зворотних системних взаємозв'язків. Ці зв'язки дають про себе знати переважно в довготерміновому періоді, тоді як у короткотерміновому – переважно виявляється дія прямих зв'язків. Інтенсивність зворотних зв'язків до певного часу є пасивною – допоки не урветься «терпець витривалості» матерії. Тому ми на них не зважаємо, оскільки звикли спостерігати як X впливає на Y , а не навпаки. А коли настає критичний момент, зворотні зв'язки активізуються – і це для нас стає несподіванкою, яку й називають синергетикою. В. Вернадський з цього приводу говорив, що людство невпинно перетворює навколишній світ і тим самим руйнує не тільки його, а й саме себе. Біосферу (старий світ дії сил природи) людина трансформує у ноосферу (новий світ дії сили розуму) завдяки озброєності науковими знаннями. Але через відносну обмеженість наукових знань наш економічний раціоналізм є умовним і тому досить хибним. Чим ширшим стає коло людських знань, тим більше розсуваються грані невідомого нам, що межує із відомим.

Вивчення взаємовпливу та взаємодії із економікою таких сфер, як соціальна, політична, правова, інформаційно-технологічна, екологічна, морально-етична, має стати активним полем міждисциплінарних досліджень суспільствознавчого напрямку розвитку синергетики.

Синергетика виявляється у взаємоузгодженні соціальної та економічної, екологічної та економічної, а також екологічної та соціальної сфер, і на цьому ґрунтуються теорії соціально орієнтованого, екологічно орієнтованого та ергономічного суспільного господарства.

Вихідною засадою синергетики з позиції панівного в суспільних науках принципу людиноцентризму є біопсихосоціальний статус людини. Як відомо, людина являє собою одночасно біологічну істоту, фізіологічно пов'язану із природним довкіллям; психологічну субстанцію, що має спосіб мислення, втілений у раціональності поведінки і спрямований на максимізацію корисності; соціальну особу, яка є частиною суспільної організації колективного співіснування людей на засадах кооперації та розподілу. Тому поведінка людини, зокрема в процесі організації економічної діяльності, має бути природною (тобто екологічною), раціональною (тобто ефективною) та соціальною (тобто морально етичною, соціально справедливою).

Говорячи про біологічно-матеріальні засади життя людини, варто згадати, що витоки синергетики як прикладної науки пов'язані з біологією.

Синергетика знаходиться на перетині суспільних та природних знань і виявляється завдяки наявності комплексних функціональних взаємозв'язків, що формуються у живій матерії – живому організмі не лише природної, а й соціальної систем. Природні та суспільні аспекти синергетики є фізично сумісними на енергетичних засадах.

Господарська взаємодія природи і суспільства розглядається фізичною економією як енергетична. Людина, за теорією фізичної економії, є термодинамічною машиною з високим ККД і потенційно має високі творчі здібності та відповідно велику продуктивність суспільної діяльності. Це означає, що людство у процесі своєї життєдіяльності може набагато більше створювати енергії та різних форм корисних речей, ніж споживати.

Праксеологія (від грец. *praxis* — дія) — це соціально-філософська концепція діяльності. Основоположником її вважають польського логіка і філософа Т. Котарбінського, який вважав праксеологію міждисциплінарною галуззю знання, що

зорієнтована на розробку методологічних основ ефективної раціональної діяльності суспільстві.

Сфера праксеологічних досліджень пропонує три рівні аналізу суспільної діяльності. Специфіка першого з них полягає у типології соціальної діяльності та формуванні відповідної системи категорій. Другий рівень передбачає розробку ефективних нормативних систем діяльності у контексті конкретних соціокультурних умов. Третій рівень праксеологічного аналізу спирається на критичне осмислення людської діяльності з погляду її методів та соціальних перспектив.

Загалом праксеологія є сферою науково-методологічного аналізу людської діяльності, тому основні акценти її соціальної результативності розставляють у контексті її методологічних надбань. Основними праксеологічними працями вважають «Трактат про хорошу роботу» Т. Котарбінського, а також його дослідження «Нариси про практику», «Принципи раціональної організації діяльності» та ін. Основними джерелами праксеології, за Т. Котарбінським, є такі філософські напрями, як прагматизм Ч. Пірса та В. Джемса, інструменталізм Дж. Дьюї, другий позитивізм та марксизм, а також теорію соціального біхевіоризму Дж. Г. Міда, тобто ті концепції, в основі яких лежить ідея практичного ставлення до світу.

Головним критерієм соціального прогресу з погляду праксеології стає «вивільнення від елементів культури, що втратили значення». Адже тотальність культурного середовища, домінуючи над індивідуальністю, повертає її до виконання часткових спеціалізованих функцій.

Відповідно, актуалізується потреба пошуку нових технологій роботи зі знанням, нових механізмів його структуризації для раціоналізації суспільної діяльності людини. Суттєвий теоретико-методологічний вплив праксеологічних досліджень на сучасне соціально-філософське знання простежується у контексті формування своєрідних концепцій соціального управління.